

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و معارف اسلامی
پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته الهیات و معارف اسلامی - گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی فقهی حقوقی مبانی، شرایط و احکام محیط زیست

نگارش:

علی گوهری

استاد راهنما:

دکتر عبدالجبار زرگوش نسب

استاد مشاور:

دکتر علی اصغر شریفی راد

بهمن ماه ۱۳۹۶

به نام خدا

بررسی فقهی حقوقی، مبانی، شرایط و احکام محیط زیست

نگارش:

علی گوهری

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ

درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

الهیات و معارف اسلامی - فقه و مبانی حقوق اسلامی

از دانشگاه ایلام

ایلام

جمهوری اسلامی ایران

در تاریخ ۱۳۹۶/۱۱/۳۰ توسط هیأت داوران زیر ارزیابی و با درجه عالی به تصویب نهایی

رسید.

دکتر عبدالجبار زرگوش نسب، دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی (راهنما و رئیس هیأت داوران) ...

دکتر علی اصغر شریفی راد، استادیار گروه معارف اسلامی (مشاور) ...

دکتر مهدی اکبرنژاد، دانشیار گروه علوم و قرآن و حدیث (داور) ...

دکتر کریم کوخایی زاده، استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی (داور) ...

فرهاد عمو رضایی، مربی گروه معارف اسلامی (ناظر تحصیلات تکمیلی) ...

بهمن ماه ۱۳۹۶

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: بررسی فقهی حقوقی، مبانی، شرایط و احکام محیط زیست

استاد راهنما: دکتر عبدالجبار زرگوش نسب

دانشجو: علی گوهری

شماره دانشجویی: ۹۴۱۳۱۲۴۰۴

اینجانب علی گوهری دانشجوی کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی-فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده، مورد تأیید می‌باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. بعلاوه گواهی می‌نمایم مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و کلیه حقوق معنوی این اثر به دانشگاه ایلام تعلق دارد مقالات مستخرج از پایان نامه، ذیل نام دانشگاه ایلام (ilam university) به چاپ خواهد رسید و در تدوین متن پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور کامل رعایت کرده ام. در ضمن متعهد می‌شوم حداکثر ظرف مدت ۶ ماه از تاریخ دفاع نسبت به صحافی و تسویه حساب دانشگاه اقدام نمایم در غیر این صورت از حمایت‌های مالی مرتبط با پایان نامه صرف نظر خواهیم کرد.

امضاء دانشجو:

تاریخ: ۹۶/۱۱/۳

تقدیم به:

ساحت دلربای سپیده ولایت آل الله، واسط غیب و شهود، مهدی موعود، حضرت منتظر القائم، امام العصر و الزمان حجه بن الحسن العسکری (عج)، آن که با قیام قیامت آسایش ستاره‌های سعادت و گهرهای عدالت را به دامان دل خستگان می‌افشانند.

و تقدیم به همسر و مادر بزرگوارم که با پشتیبانی و دلگرمی خود در سختی‌ها و دشواری‌های تدوین این پژوهش، راه را بر من هموار نمودند.

سپاسگزاری

سپاس و ستایش شایسته خداوندی است که انسان را آفرید و تمامی نعمت‌ها را برای او ارزانی داشته و برای هدایتش، احکام و دستوراتی جامع مقرر نمود و مومنان را به تفقه در دین و احکامش فرمان داد و درود فراوان بر نبی اکرم حضرت محمد مصطفی (ص) و خاندان پاکش که خداوند متعال پیروی از آنها را مایه رستگاری و سعادت بشر قرار داد.

از این رو از محضر اساتید گران مایه و ارجمند، جناب آقای دکتر عبدالجبار زرگوش (زید عزه) استاد راهنما و جناب آقای دکتر شریفی راد استاد مشاور که اینجانب را با بیان نکات و تذکرات سودمندشان در تدوین پایان‌نامه حاضر، یاری نمودند مراتب تقدیر و تشکر را دارم. و از خداوند منان برای آنها توفیق روزافزون و اجر جزیل با سلامتی را مسألت می‌نمایم.

چکیده

محیط‌زیست موهبتی است الهی، که استفاده مفید از آن و حفاظت و سالم نگاه داشتن آن، می‌تواند تأثیرات بسیار مثبتی در زندگی انسان داشته باشد این پژوهش که به صورت توصیفی، تحلیلی صورت گرفته است به تبیین جایگاه محیط‌زیست و مسایل مربوط به آن در فقه شیعه، به بررسی و تحلیل مبانی فقهی محیط‌زیست موجود در کتاب، سنت، عقل و نیز برخی از اصول و قواعد فقهی می‌پردازد. همچنین به بررسی مبانی نظری، مسئولیت مدنی و کیفری و تبیین اصول محیط‌زیست بین‌الملل و بیان وجوه افتراق و تمایز آن با مبانی فقهی شیعه پرداخته است و ضمن اشاره به اهمیت محیط‌زیست در فقه امامیه و همچنین مبانی نظری حفاظت حقوقی از محیط‌زیست به ارایه نظریات روز حقوقی، به دنبال بازشناسی و ارائه نظریه فقه امامیه و حقوقدانان و راهکارهای مطلوب جهت حمایت از محیط‌زیست پرداخته است. نتایج این پژوهش و بررسی مبانی فقهی نشان داد حرمت آلوده کردن هوا، آب، خاک و از بین بردن گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری نتیجه‌ای است که از بررسی متون روایی حاصل می‌گردد. با توجه به ادله شرعی مزبور هر گونه تخریب محیط‌زیست، اعم از: اتلاف، افساد و اسراف منابع حیاتی محیط‌زیست مانند آب، هوا، خاک، جنگل و مرتع و ذخایر انرژی متعلق نهی شرعی حرمت بوده و علاوه بر آن از باب تضييع حقوق سایرین موجب ضمان نیز می‌باشد و این نهی از ادله فقهی زیادی همچون آیه های قرآن، روایت‌ها، قاعده اتلاف، قاعده لاضرر، دلیل عقل، سیره عقلا و... به دست آمده و انسان موظف به حفظ محیط‌زیست و تأمین سلامت آن است.

کلمات کلیدی: فقه محیط‌زیست، احکام محیط‌زیست، مسئولیت کیفری، ضمان.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم	
۱-۱. بیان مسأله.....	۳
۱-۲. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق.....	۶
۱-۳. سؤال‌های پژوهش.....	۷
۱-۴. اهداف پژوهش.....	۷
۱-۵. سابقه و پیشینه تحقیق.....	۷
۱-۶. روش تحقیق.....	۱۱
۱-۷. اصطلاحات و تعاریف.....	۱۱
۱-۷-۱. محیط‌زیست در لغت.....	۱۱
۱-۷-۲. حفاظت.....	۱۳
۱-۷-۳. ضمان.....	۱۴
فصل دوم: مبانی فقهی محیط‌زیست	
۲-۱. رابطه میان فقه و محیط‌زیست.....	۱۷
۲-۲. دلیل عقل.....	۱۸
۲-۳. قرآن کریم.....	۲۰
۲-۴. سنت.....	۳۰
۲-۴-۱. روایات احکام مربوط به جنگ.....	۳۰
۲-۴-۲. حق حیات جانوران.....	۳۱
۲-۴-۳. بهداشت محیط‌زیست حیوان.....	۳۳
۲-۴-۴. حق تولید مثل.....	۳۳
۲-۴-۵. نهی از آزار حیوان و مسئولیت مدنی و کیفری ناشی از آن.....	۳۳
۲-۴-۶. حفاظت حیات گیاهان.....	۳۴
۲-۴-۷. آلوده کردن منابع محیط‌زیست.....	۳۵

- ۳۵ ..... ۲-۴-۷-۱ نهی از آلوده کردن آب.....
- ۳۶ ..... ۲-۴-۷-۲ نهی از آلوده کردن زمین.....
- ۳۶ ..... ۲-۴-۷-۳ نهی از آلوده کردن هوا.....
- ۳۷ ..... ۲-۴-۷-۴ سایر روایت ها.....
- ۴۴ ..... ۲-۵-۱ اصول و قواعد فقهی.....
- ۴۶ ..... ۲-۵-۱ قاعده لاضرر.....
- ۴۹ ..... ۲-۵-۱-۱ تطبیق بحث قاعده‌ی لاضرر با محیط‌زیست.....
- ۴۹ ..... ۲-۵-۲ قاعده اتلاف.....
- ۵۲ ..... ۲-۵-۳ قاعده ضمان ید.....
- ۵۳ ..... ۲-۵-۴ قاعده تعدی و تفریط.....
- ۵۳ ..... ۲-۵-۵ قاعده مصلحت.....
- ۵۵ ..... ۲-۵-۶ نظریه احترام اموال.....
- ۵۶ ..... ۲-۵-۷ اصل اباحه در استفاده از محیط‌زیست.....
- ۵۸ ..... ۲-۶ برتری استفاده از محیط‌زیست.....
- ۵۹ ..... ۲-۷ راهکار عملی اسلام در احیای محیط‌زیست.....
- ۶۰ ..... ۲-۸ موارد حرمت استفاده از محیط‌زیست.....
- ۶۰ ..... ۲-۸-۱ پرهیز از اسراف و تبذیر.....
- ۶۱ ..... جمع بندی.....

فصل سوم: مبانی نظری و حقوقی مسئولیت مدنی و کيفری حفاظت از محیط‌زیست

- ۶۴ ..... ۳-۱. حقوق محیط‌زیست.....
- ۶۴ ..... ۳-۲. اصول حقوق بین الملل محیط‌زیست.....
- ۶۴ ..... ۳-۲-۱. اصل حاکمیت دولت‌ها بر منابع طبیعی.....
- ۶۵ ..... ۳-۲-۲. اصل تعهد به همکاری، اطلاع رسانی و کمک در مواقع اضطراری زیست‌محیطی.....
- ۶۵ ..... ۳-۲-۳. اصل حمایت و حفاظت از محیط‌زیست.....
- ۶۵ ..... ۳-۲-۴. اصل جلوگیری.....
- ۶۶ ..... ۳-۲-۵. اصل احتیاطی.....
- ۶۶ ..... ۳-۲-۶. اصل الزام به پرداخت غرامت توسط آلوده کننده محیط‌زیست.....
- ۶۷ ..... ۳-۳. مسئولیت ناشی از اقدام علیه محیط‌زیست در حقوق ایران و آیین دادرسی.....
- ۶۷ ..... ۳-۳-۱. منابع قانونی.....

- ۶۸..... ۱-۳-۳. از جهت قابلیت استاد قانون مسئولیت مدنی.....
- ۶۹..... ۲-۱-۳-۳. از جهت کارکرد و هدف.....
- ۶۹..... ۲-۳-۳. مبنای حقوقی.....
- ۷۲..... ۳-۳-۳. آئین دادرسی دعاوی راجع به مسئولیت زیست محیطی.....
- ۷۲..... ۱-۳-۳-۳. توزیع مسئولیت.....
- ۷۲..... ۲-۳-۳-۳. خسارت‌های قابل جبران.....
- ۷۳..... ۳-۳-۳-۳. دادگاه صالح.....
- ۷۴..... ۴-۳-۳-۳. مرور زمان.....
- ۷۶..... ۵-۳-۳-۳. حق اقامه دعوی.....
- ۷۷..... ۴-۳. مبانی نظری مسئولیت مدنی زیست محیطی در حقوق کنونی.....
- ۷۷..... ۱-۴-۳. نظریه تقصیر.....
- ۷۸..... ۲-۴-۳. نظریه خطر.....
- ۷۸..... ۳-۴-۳. نظریه مختلط.....
- ۷۸..... ۴-۴-۳. نظریه فرض تقصیر.....
- ۷۹..... ۵-۴-۳. نظریه کار نامتعارف.....
- ۷۹..... ۶-۴-۳. نظریه خطر در برابر انتفاع.....
- ۷۹..... ۷-۴-۳. نظریه مسئولیت در برابر اشیاء خطرناک.....
- ۸۰..... ۸-۴-۳. نظریه تضمین حق.....
- ۸۰..... ۵-۳. مقایسه بین مبانی فقهی و مبانی نظری محیط‌زیست.....

فصل چهارم: شرائط، راهکارها و احکام حفاظت از محیط‌زیست از دیدگاه اسلام

- ۸۴..... ۱-۴. شرائط، راهکارهای حفاظت از محیط‌زیست از منظر اسلام.....
- ۸۴..... ۱-۱-۴. نقش انسان در محیط‌زیست.....
- ۸۴..... ۱-۱-۴. رابطه انسان با خدا.....
- ۸۴..... ۲-۱-۴. رابطه انسان با انسان دیگر.....
- ۸۵..... ۳-۱-۴. رابطه انسان با طبیعت.....
- ۸۶..... ۲-۱-۴. توصیه بر حفاظت و نگهداری.....
- ۸۹..... ۱-۲-۴. تاکید بر عدم تخریب.....
- ۸۹..... ۲-۲-۴. توصیه به عمران و آبادانی.....
- ۸۹..... ۲-۴. به کار بستن احکام شرعی.....

۹۰	..... ۱-۲-۴. مقررات عام
۹۰	..... ۲-۲-۴. مقررات خاص
۹۰	..... ۳-۴. همگانی کردن مسئولیت حفاظت
۹۱	..... ۴-۴. احکام فقهی حفاظت از محیط زیست
۹۶	..... جمع بندی
۹۷	..... نتیجه گیری
۱۰۱	..... منابع و مآخذ

مقدمه

امروزه بحث حفاظت از محیط‌زیست، یکی از مباحث مهم جهانی محسوب می‌شود به گونه‌ای که در برخی موارد، درست نگه داری نکردن و یا رعایت نکردن استانداردهای حفاظت از محیط‌زیست در یک کشور می‌تواند سلامت کل جهان را مورد تهدید قرار دهد. در واقع تمامی محیط اطرافمان که در آن زندگی می‌کنیم محیط‌زیست ما محسوب می‌شود؛ این محیط شامل؛ پارک‌ها، جنگل‌ها، مراتع، دشت‌ها و... متعلق به همه بوده و وظیفه‌ی انسانی و اجتماعی و مذهبی هر انسانی است تا در حفاظت آن بکوشد و سلامتی آن را تأمین کند؛ مسلماً محیط‌زیست ناسالم، می‌تواند خطرات جبران‌ناپذیری بر سلامت روحی و جسمی انسان‌ها داشته باشد. تهاجمی که توسط برخی کشورها و انسان‌ها نسبت به محیط‌زیست صورت می‌گیرد، نگران‌کننده است. تخریب بی‌رویه‌ی جنگل‌ها، شکار حیوانات، آلودگی محیط‌زیست از طریق زباله‌های خانگی و صنعتی، آلودگی هوا از طریق تولید و استفاده بیش از حد وسایل آلوده کننده، از بین رفتن و سوراخ شدن لایه ازن به دلیل مصرف بی‌رویه گازهای گلخانه‌ای و... همه از مواردی هستند که محیط‌زیست را تهدید می‌کنند. همان گونه که می‌دانیم اسلام، کامل‌ترین دین‌ها است و در تمام جنبه‌ها و جوانب زندگی بشر، برنامه‌ی خاص خود را ارائه کرده است، ریزترین جنبه‌های زندگی از دید اسلام مخفی نمانده و تمام جوانب زندگی انسان مسلمان همراه با برنامه‌ی منظم، دقیقی و پیشرفته است. برای نمونه؛ احکام بهداشتی اسلام قبل، حین و بعد از غذا، احکام اعجاب برانگیز روزه و... همه از دقت نظر این دین آسمانی نسبت به سعادت دنیوی و اخروی انسان خبر می‌دهد « الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ »^۱ و « لَأَرْطَبَ وَكَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ »^۲

حفاظت از محیط‌زیست و حمایت و اصلاح و مواظبت بر آن و مسئولیت در قبال آن از موضوعاتی است که رابطه نزدیک و تنگاتنگی با علوم مختلف از جمله علم فقه، حقوق، فلسفه، اخلاق و اقتصاد دارد. چرا که، براساس آموزه‌های دینی، حیات و بقاء بشر، بستگی حیات همه‌ی موجودات، نباید تنها در برهه‌ای خاص از زمان مدنظر قرار گیرد؛ بلکه انسان می‌بایست خود را پیوسته در طول تاریخ و در برابر آیندگان مسئول بداند و متوجه این امر مهم باشد که هر نوع افراط و یا تفریط در استفاده از منابع و هر گونه بی‌مهری نسبت به منابع فقهی و اصول و قواعد آن موجب ضمان خواهد بود. طرح مسئله محیط‌زیست و حفاظت از آن و مسئولیت در برابر آن، از موضوعاتی نیست که از ابتکارات دیگران بوده و از علوم و تمدن غرب وارد در علوم و فرهنگ اسلام شده باشد، بلکه حقیقت روشن این است که حفاظت از محیط‌زیست به علوم

^۱ سوره مائده آیه ۳.

^۲ سوره انعام آیه ۵۹.

زیادی از علوم اسلامی از جمله علم فقه پیوند دارد.^۱ بر این اساسی، در این پژوهش بر آن هستیم تا مبانی حفظ محیط زیست را از نظر دین و علوم و حیانی مورد مطالعه قرار داده و به برخی از آیات و روایات در این زمینه اشاره نمائیم.

---

^۱ جمال نژاد، مهدی، محیط زیست از منظر قرآن، ص ۳۵.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱. بیان مسأله

یکی از وظایف مهم دولت و حاکم اسلامی جلوگیری از تخریب محیط‌زیست و تلاش در جهت حفظ و نگهداری و توسعه پایدار آن است. در منابع فقه اسلامی مجازاتی تشریح شده برای پیشگیری از وقوع جرائم زیست‌محیطی و تخریب محیط‌زیست در ساحت‌های مختلف زندگی بشر مانند فرهنگ و اخلاق و اعتقاد و نیز تخریب آب و خاک و هوا و فضا و دریا.^۱

تفکر درباره طبیعت، اجزاء و عناصر آن، قوانین و نظام حاکم بر جهان هستی یکی از مقولات بسیار مهمی است که متون اسلامی، به عنوان یکی از ابزار شناخت، مؤکدا انسان را به آن ترغیب و توصیه می‌نمایند. قرآن تمام عالم طبیعت را یکسره آیه و نشانه برای شناخت ماوراء طبیعت می‌خواند^۲ در تشریح نظریات ابن سینا نیز آمده است که: تحقیق در جهان طبیعت فقط تحقیق در پدیده‌ها و یافتن یک سلسله رابطه بین آنها نیست، بلکه تحقیق در پدیده و ظاهر است در پرتو رابطه‌ای که بین آن و کل موجود است^۳ اگرچه در اسلام، انسان بر بسیاری موجودات کرامت داده شده و عالم نیز مسخر او قرار داده شده است. اما این انسان، انسانی فارغ از مسئولیت نیست. او در عین مقام خلیفه الهی می‌باید تا بار امانت الهی را که پذیرفته است بر دوش کشد. در حالی که در تفکر انسان محوری معاصر، انسان جایگزین خداوند در زمین قلمداد می‌گردد، واژه خلافت خداوندی که برای انسان مقرر گردیده ایجاب می‌نماید تا خلیفه (جانشین)، اعمال و رفتار خویش را به صفات فعلی الهی متصف گرداند که در غیر این صورت شرط امانت و خلافت را به عمل نیاورده است. آیات متعددی از قرآن کریم انسان را از فساد در زمین بر حذر داشته و به اصلاح در آن امر می‌فرماید. در قرآن ضایع نمودن و تخریب محیط‌زیست اعتداء و تجاوز محسوب شده و هر آنکه با فساد و تباهی و تجاوز از حدود خود، پیمان الهی را بشکند از رحمت الهی به دور خواهد ماند. به همین دلیل است اسلام انسان را به شدت به اجتناب از اسراف و تبذیر فرمان داده و به میانه روی و اعتدال دعوت می‌نماید. اسراف و تبذیر تنها به استفاده بیش از حد نیاز و تباه کردن منابع منحصر نمی‌گردد، بلکه عدم استفاده صحیح و بهینه از منابع و مواد اولیه و حتی عدم روند تکاملی در مصرف مواد را شامل می‌گردد. در واقع اخلال و تغییر روند عادی طبیعت حاصل و نتیجه عملکرد انسان و تصرفات افراطی اوست و کاستی‌ها و نابسامانی‌های موجود در عرصه طبیعت نیز ناشی از بهره‌وری نادرست از محیط طبیعی است زیرا به استناد آیات قرآنی، در عالم هستی که بر اساس نظم، هماهنگی و بر پایه عدل استوار می‌باشد، همه چیز به قدر نیاز و به اندازه آفریده شده است. هدف تعالیم اسلام ارائه سیستمی از ارزش‌هاست که ملحوظ داشتن آن، مسیر

^۱ کریمی، عباس، مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی، ص ۱۳.

^۲ مطهری مرتضی، مجموعه آثار، جلد ۵، ص ۱۲۵.

^۳ نصر، سید حسین، نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت، ص ۱۱۲.

تکاملی عالم وجود و انسان را تضمین کند. در این راستا رابطه انسان با خدا، خود، دیگران و محیط تبیین می‌گردد. این سیستم در بر گیرنده‌ی مباحث مربوط به محیط‌زیست، از جمله نحوه‌ی استفاده از منابع، نحوه‌ی ارتباط انسان با طبیعت و از همه مهم تر، نحوه‌ی نگرش انسان به خویش و به عالم وجود و ارتباط بین آنها بوده و نه تنها برای انسان، بلکه برای تمامی موجودات دیگر از جمله حیوانات، گیاهان و حتی جمادات حقی قائل است. آئین اسلام، حتی به حفظ محیط‌زیست در شرایط جنگی نیز توجه داشته و تخریب و انهدام محیط‌زیست، کشتار حیوانات اهلی، استعمال مواد سمی و شیمیایی و مانند آن در زمان جنگ منع کرده است.^۱

گرچه در زمینه مباحث فقهی مرتبط به محیط‌زیست نمی‌توان از مجموعه آثار فقهی قرون گذشته، شیوه نظام واری را متناسب با نیازهای بشر معاصر به دست آورد، ولی در لابه لای مباحث فقهی از قبیل طهارت، جهاد، لقطه، احیای موات، صید و ذباحت می‌توان بحث‌های متنوع و مرتبطی یافت. در راستای محدودیت افراط گری و تخریب محیط‌زیست می‌توان به دلیل‌های عقلی همچون قبح عقاب بلایان استناد کرد؛ شارع مقدس استفاده انسان از محیط‌زیست را محدود کرده و اجازه انجام برخی تصرفات را نداده است. انسان در استفاده از محیط‌زیست تا زمانی که حرمت اثبات نشده، آزاد است. استفاده صحیح و همراه با رعایت مسائل ایمنی و بهداشتی و پرهیز از اتلاف یا ضرر زدن به آن می‌تواند ضامن حفظ محیط‌زیست و حفظ سلامت آن باشد.^۲

در تعریف محیط‌زیست آورده اند: فضایی با تمامی شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی و سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آن را شامل می‌شود و مجموعه روابط آن‌ها را در بر می‌گیرد.^۳ مبانی فقهی نیز عبارت است از ادله فقهی شامل کتاب، سنت، اجماع، عقل و کلیه قواعد کلی فقهی که به واسطه آن‌ها وظایف انسان در قبال محیط‌زیست و حوادث و تحولات آن معلوم می‌گردد. برای روشن تر شدن جهت گیری این تحقیق یادآوری این نکته اهمیت دارد که مجموعه اقدام‌های مسئولانه بشر در برابر محیط‌زیست در دو بخشی مثبت و منفی قابل تحلیل می‌باشد. اقدام‌های منفی شامل دست کشیدن از کلیه رفتارهایی است که به برهم خوردن تعادل و تناسب محیط‌زیست و تخریب و نابودی عناصر آن منجر می‌شود. اقدام‌های مثبت عبارت است از کلیه کارهای شایسته‌ای که به احیای محیط‌زیست و حفظ سلامت آن و ایجاد تعادل هر چه بیشتر زندگی در آن بینجامد. این دو دسته اقدام‌ها، مجموعه بایدها و نبایدها را در رابطه با محیط‌زیست تشکیل می‌دهند.^۴ نکته دیگر تبیین رابطه میان فقه و محیط‌زیست است و یافتن پاسخی

۱ امیریگی، حسن، اصول بهداشت محیط، ص ۱۵۱.

۲ کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی، ص ۵.

۳ ساعد، نادر، مجموعه قوانین محیط زیست ایران ص ۲۲۳.

۴ امیریگی، حسن، اصول بهداشت محیط ص ۳۹.

برای این پرسش که از مجموعه مقررات فقهی در رابطه با محیط‌زیست چه توقعی می‌توان داشت. این پرسشی صورت محدودتری از پرسش کلی‌تر انتظار از دین در برخورد با پدیده‌های زندگی این جهان است، پرسشی که همواره مورد توجه اندیشمندان بوده و بحث‌های دامنه داری را برانگیخته است.

بی‌تردید محیط‌زیست در حقوق نیز دارای اهمیت و جایگاه خاصی می‌باشد. اهمیت و جایگاه حقوق محیط‌زیست به بهترین شکل آن در اصل پنجاهم قانون اساسی متبلور شده و پیام‌آور این مهم می‌باشد که مسایل زیست‌محیطی یک امر کاملاً فرابخشی بوده و می‌بایست کلیه آحاد جامعه علی‌الخصوص سازمان‌ها و دستگاه‌ها هر یک به فراخور توان و کارائی تشکیلات خود در حفظ و نگهداری از محیط‌زیست بعنوان یک وظیفه عمومی از هر فعالیتی که با آلودگی و یا تخریب غیرقابل جبران محیط‌زیست همراه باشد جلوگیری کنند. حقوق‌دانان زیادی کوشیدند تا نشان دهند، چرا مسئولیت مدنی در حوزه خسارات زیست‌محیطی بویژه بر مبنای آموزه‌های فقهی و حقوقی نیازمند تحول است. مسلماً، اگر انسان بخواهد بی‌رویه به استفاده از محیط‌زیست پردازد و در مواردی موجبات تخریب آن را فراهم سازد؛ این نعمت خدادادی نابود می‌شود و دیگران در استفاده از آن محروم می‌شوند. فقه و حقوق برای حفاظت از محیط‌زیست شرایط، احکام و آداب خاصی دارد که این احکام و آداب به عنوان راهکارهایی در حوزه‌های مختلف عملکرد انسان در رابطه با طبیعت، مورد ارزیابی قرار گرفته است.^۱

همچنین گسترش جوامع انسانی و توسعه شهرنشینی موجب پیدایش پدیده‌هایی چون تخریب و آلودگی محیط‌زیست شده است. و می‌بایست به دلیل اهمیت بسیار این پدیده در روند تحولات حادث در محیط‌زیست با استناد به منابع کتاب و سنت و دلیل عقل به دقت مورد شناسایی قرار گیرد. همچنین تلاش شده است با طرح موضوعات متنوعی در قالب مسائل و قواعد فقهی، کلیه مسئولیت‌های ناشی از آسیب و تخریب محیط‌زیست تبیین شود. در این نوشتار معلوم می‌شود مقوله محیط‌زیست به خوبی مورد عنایت شریعت قرار دارد و احکام و الزامات صریحی در زمینه‌های مرتبط با آن مطرح است. این پژوهش به بررسی فقهی و حقوقی مبانی، شرایط و احکام حفاظت از محیط‌زیست پرداخته است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

بی‌تردید، موضوع آلودگی محیط‌زیست یکی از مهمترین معضلاتی است که انسان معاصر را با چالش‌های جدی روبرو کرده است. این مساله از آن جهت دارای اهمیت است، که علائم تهدیدکننده حیات آشکار شده و نسل حاضر و آینده را به دلیل آلودگی‌های گسترده زیست‌محیطی، با تهدید مواجه ساخته است. از سوی دیگر، انسان بدون داشتن محیط‌زیستی امن و سالم، قادر نخواهد بود به زندگی طبیعی خود ادامه دهد. به همین جهت شناخت احکام شرعی و قانونی حفظ و حمایت از محیط‌زیست و سالم نگه داشتن آن، به

^۱ کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، ص ۱۱۸.

عنوان یکی از مهمترین نیازهای اساسی برای ادامه حیات، مورد توجه و عنایت همگان است و ضرورتی اجتناب ناپذیر. حق بهره مندی از محیط زیست را باید از مصادیق مهم حقوق بشر یاد نمود، که شرع مقدس در آموزه‌های خود و در قرآن کریم ضمن یادآوری این مطلب، بر مصونیت طبیعت و منابع طبیعی و تعادل زیست محیطی از هر گونه تجاوز و تعدی تأکید ورزیده است و بر این اساس، تجاوز و تعدی به طبیعت را فساد در زمین دانسته که عذاب اخروی و مسئولیت دنیوی را در پی خواهد داشت. بنابراین دین مبین اسلام و احکام پیشرفته فقهی این دین آسمانی به مسأله‌ی حفظ محیط زیست اهمیت ویژه‌ای داده است. این موضوع تنها یک تحقیق بنیادی نیست بلکه پژوهشی است که از لحاظ کاربرد اجتماعی و سیاسی حایز اهمیت است.

۱-۳. سؤال‌های پژوهش

سوال اصلی

مبانی، شرایط و احکام فقهی، حقوقی محیط زیست چیست؟

سؤالات فرعی

۱- شرایط حفاظت از محیط زیست از دیدگاه فقها و حقوقدانان چیست؟

۲- فقها و حقوقدانان درباره محیط زیست چه موارد اشتراک و اختلافی دارند؟

۳- ضرورت حفاظت از محیط زیست از دیدگاه فقها چیست؟

۱-۴. اهداف پژوهش

هدف اصلی

شناخت مبانی، شرایط و احکام فقهی حقوقی محیط زیست

اهداف فرعی

۱- تبیین شرایط حفاظت از محیط زیست از دیدگاه فقها و حقوقدانان.

۲- آگاهی از نقاط اشتراک و اختلاف فقها و حقوقدانان درباره محیط زیست.

۳- شناخت ضرورت حفاظت از محیط زیست از دیدگاه فقها.

۱-۵. سابقه و پیشینه تحقیق

با بررسی‌های به عمل آمده در خصوص تحقیقات انجام گرفته در باره این موضوع فقط به دو مورد برخورد شد که آنها هم تنها از برخی زوایا به آن پرداخته و موضوع را از جوانب مختلف مورد بررسی قرار نداده‌اند. آن موارد به شرح ذیل است:

الف: کتب:

۱- کتاب اسلام و محیط‌زیست نوشته شده در دانشگاه هاروارد در ۹ فصل به بررسی تفصیلی و تحلیل عقاید فقهای شیعه و سنی در باره محیط‌زیست پرداخته است.

۲- کتاب اسلام و محیط‌زیست که شامل مجموعه نوشته‌ها و سخنرانی‌های آیت الله جوادی آملی در مبحث اهمیت محیط‌زیست در اسلام می‌باشد.

۳- کتاب «حفاظت محیط‌زیست از دیدگاه اخلاقی، فقهی و حقوقی» نوشته مریم بلوچیان طرقي، که مولف در این کتاب به موضوع محیط‌زیست از ۳ منظر اخلاقی، فقهی و حقوقی مدنی نگریسته و با استفاده از آموزه‌های دینی و فقه شیعه، راهکارهای مناسبی پیشنهاد کرده است.

ب: پایان‌نامه‌ها

۱- پایان‌نامه «محیط‌زیست در فقه اسلامی» نوشته‌ی قاسم سلمانی (دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، سال ۱۳۸۹)، ایشان در این پایان‌نامه به مسأله‌ی ضرورت حفاظت از محیط‌زیست پرداخته است. در چکیده این پایان‌نامه چنین آمده است: «هدف پژوهش محیط‌زیست در فقه اسلامی است. پژوهش شامل بحث‌های در زمینه زیر است: تعریف محیط‌زیست و فقه و قلمرو فقه و جایگاه محیط‌زیست است و با نگاهی فقهی محیط‌زیست مورد بررسی قرار گرفته است. منابع زیست‌محیطی شامل: آب، نباتات و حیوانات را در دو بخش جداگانه در آیات و روایات اسلامی مورد بررسی و به عناصر تاثیر گذار در محیط‌زیست نیز پرداخته شده است. با توجه به دیدگاه جهانی اسلام به فرامرزی بودن حقوق محیط‌زیست توجه شده است آلودگی، زیاده‌ها و انرژی‌ها نیز مدنظر گرفته شده است و از روش کتابخانه‌ای و امکانات اینترنتی نیز بهره برداری شده است»

۲- پایان‌نامه «مبانی فقهی محیط‌زیست (با نظر به عناصر اصلی محیط‌زیست)» نوشته روح اله جعفری سیریزی (دانشگاه معارف قم، سال ۱۳۸۸) ایشان در این پایان‌نامه به مسأله‌ی مبانی فقهی محیط‌زیست پرداخته است. در چکیده این پژوهش چنین آمده است: این رساله با هدف تبیین جایگاه محیط‌زیست و مسایل مربوط به آن در فقه شیعه به بررسی و تحلیل ادله شرعی حفاظت از محیط‌زیست موجود در کتاب (قرآن)، سنت (قول، فعل و تقریر معصوم(ع))، عقل (دلیل عقلی) و نیز برخی از اصول و قواعد کلی که راز پویایی فقه و مستند به ادله مزبور هستند می‌پردازد. قرآن کریم در آیات بسیاری به نمادهای طبیعی محیط‌زیست اشاره دارد. در این نوشتار آیات و نحوه دلالت آنها بر حرمت فساد در زمین، حرمت اسراف و تبذیر منابع محیط‌زیست، وجود توازن در اکوسیستم و وجوب حفظ آن، حرمت ناسپاسی و تبدیل زیانبار منابع حیاتی محیط‌زیست و در نهایت کیفیت رفتار با آن منابع و نحوه مدیریت آنها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. آبادانی و عمران محیط‌زیست مسئولیتی است که به اقتضای جانشینی انسان و تصریح قرآن کریم بر عهده او نهاده شده است. این مهم در سیره معصومان(ع) و متون روایی نیز آمده است. نامه امام علی(ع) خطاب به مالک اشتر حکایت از مسئولیت انسان و به ویژه حاکم جامعه اسلامی در قبال

محیطزیست دارد. حرمت آلوده کردن هوا، آب، خاک و از بین بردن گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری نتیجه‌ای است که از بررسی متون روایی حاصل می‌گردد. پردازش دلیل عقل به عنوان یکی دیگر از منابع فقه شیعه بر حرمت اتلاف و افساد منابع محیطزیست و وجوب آبادانی مشروط و مقید به توانایی این منابع دلالت دارد. افزون بر این موارد مفاد برخی از قواعد فقهی همانند: اصل لاضرر، نهی از اسراف و تبذیر، اتلاف، ضمان ید، اصل مصلحت، اصل عدالت و ولایت نیز در این راستا تحلیل می‌شود. با توجه به ادله شرعی مزبور هر گونه اقدام علیه محیطزیست، اعم از: اتلاف، افساد و اسراف منابع حیاتی محیطزیست مانند آب، هوا، خاک، جنگل و مرتع و ذخایر انرژی متعلق نهی شرعی حرمت بوده و علاوه بر آن از باب تضييع حقوق سايرين موجب ضمان نیز می‌باشد.

۳- پایان‌نامه با عنوان اخلاق زیست‌محیطی از منظر روایات معصومین نوشته سمانه عزیزی (دانشگاه علامه طباطبایی، سال ۱۳۸۹) که به بررسی اخلاق زیست‌محیطی که یکی از زیر مجموعه‌های اخلاق کاربردی در علم فلسفه به شمار می‌رود پرداخته است.

۴- پایان‌نامه محیطزیست از دیدگاه فقه و حقوق اسلامی نوشته عبدالله پور مظاهری (دانشگاه تهران، ۱۳۸۰) که در چکیده این پایان‌نامه آمده است: فقه و حقوق اسلامی که بر پایه عقای و معارف الهی بنیان نهاده شده است. متضمن دستورات فراوان در بابت حفاظت محیطزیست و توسعه آن می‌باشد. در این راستا ضمن بیان موهبتها و نعمت‌های بی‌کران خدادادی و یادآوری اینکه بی‌توجهی به این نعمت‌ها از طریق آلوده ساختن اماکن عمومی، شکار بی‌رویه حیوانات، از بین بردن درختان و گیاهان، اراضی و بقاع و... و آنچه مورد نیاز عموم می‌باشد، نوعی تجاوز به حقوق دیگران است. که به موجب ادله اربعه قبیح و حرام است. در این پژوهش، قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع اعتقادی ما مسلمانان و پس از آن روایات و احادیث پیامبر اسلام (ع) و ائمه معصومین «علیهم‌السلام» به عنوان سندی محکم و معتبر برای تمامی نظریات اسلام به حساب آمده و به همین دلیل اساس کار این نوشتار قرار گرفته است. علاوه بر ذکر موارد فوق سعی شده است آحاد افراد جامعه و نهادهای قانونی به وظایف خود در قبلا حفظ محیطزیست و عوامل تخریب و آلوده ساختن محیطزیست آشنا گردیده و راه کارهای جلوگیری از تخریب و از بین بردن محیطزیست از دیدگاه فقه و حقوق اسلامی ذکر شود. بنابراین در فقه و حقوق اسلام، اصول و قواعد کلی و جزئی وجود دارد که بر اساس آن هیچ کس حق ضرر زدن به انسان‌ها، حیوانات، درختان و گیاهان و... و سایر نعمت‌های الهی را ندارد و حاکم اسلامی باید از هر گونه عملکردی که موجب تخریب محیطزیست و ضرر به سایر افراد و اجزاء جامعه می‌گردد جلوگیری نماید.

ج: مقالات

۱- مقاله‌ای تحت عنوان فقه شیعه و تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، نوشته‌ی فهیمی و مشهدی، این مقاله در ضمن اشاره به اهمیت محیطزیست در فقه امامیه ابتدا به ضرورت تحول در مبانی